

A HARCÍ KOCSI SZEREPE AZ ÓKOR CSATATEREIN

THE ANCIENT WAR CHARIOT AND ITS FUNCTION ON THE BATTLEFIELDS

TÓTH Dominik

(ORCID: 0000-0002-5593-5730)

dmnk.tth@gmail.com

Absztrakt

Egy adott korszak technikai fejlettségi szintje nagyban meghatározza a kor haditechnikai színvonalát. Egy új „civil” eszköz katonai célú felhasználása képes megváltoztatni a hadi kultúrát is. Az ókorban a megjelenő harci szekér nagyszerű példa az ilyen technikai újításra. Feltételezem, hogy a rendelkezésre álló szakirodalomra támaszkodva lehetséges az eszköz feladatköreinek valószínűsíthető meghatározása. A cikk célja ennek az elvégzése a téma kutatásához szükséges régészeti szakcikkek áttanulmányozásával.

Kulcsszavak: ókor, harci szekér, technikai fejlettségi szint, hadi kultúra

Abstract

Military technology has highly limited by 'civilian' technical level in each historical eras. Appearance of a new device, and its use in warfare is able to change a martial-culture as well. Ancient war chariots/wagons are excellent examples. Supposing that is possible to describe the equipment's exact role on the battlefield, the main goal of this article is to try to make a proper reconstruction.

Keywords: Antient era, war chariot/wagon, level of technical advance, martial culture

A kézirat benyújtásának dátuma (Date of the submission): 2017.06.07.
A kézirat elfogadásának dátuma (Date of the acceptance): 2017.07.03.

BEVEZETÉS

A veszélyeztető tényezőkre való felkészülés alapvető igénye volt a különböző korok társadalmainak, és napjainkban is az. Az országok védelmében mindig fontos feladat volt a felkészülés, és ennek keretében kiemelt szerep jutott a védelem (fegyveres küzdelem) személyi, tárgyi feltételei megteremtésének. [20: 85] Kivétel nélkül az összes nagy történelmi korszakban hasonló körülmények között születtek azok az eszközök/eljárások, melyek a haditechnikai fejlődés, sőt ezáltal a hadviselés fejlődését meghatározták. Ezen kutatások biztosítják, hogy az adott állam fegyveres szervezete(i) a lehető legmodernebb eszközökkel legyenek felszerelve, illetve a legkorszerűbb eljárások végrehajtására legyenek kiképezve, amennyiben a harc megvívására kerülne sor.

Az ókorban a megjelenő harci szekér nagyszerű példa a haditechnikai újításra. Több hadikultúrának is a részét képezte, és Európa peremvidékein még a Kr. e. 1. sz. végéig használták egyes britanniai kelta törzsek. Kialakulásával, feladatköreivel később foglalkozom.

Ez az új eszköz a régészeti leletek tanúsága szerint nagyon gyorsan elterjedt Eurázsia illetve Afrika egyes területein, és az idők során több funkciót is betöltött (státuszszimbólum, vadászszerszám, stb.). A legfontosabb azonban, hogy nagy hatást gyakorolt az egyes hadikultúrákra.

A rendelkezésre álló szakirodalom/forrásanyag alapján meghatározható a járművek szerepköre, helye az egyes ókori társadalmak hadikultúráján belül. Feltételezem ez alapján, hogy mai kifejezéssel önálló csapatnemként (fegyvernemként), támogató szerepkörben jelentek meg az eszköz könnyű szerkezetű variánsai az ókor harcterein. Ennek megvilágításához az alábbiakban külön fogom vizsgálni a mezopotámiai (azon belül az újasszír), görög, kelta, illetve kínai társadalmak ókori hadseregeit a vonatkozó szakirodalom segítségével. Az elsoroltaktól természetesen jóval több nép, városállam, államalakulat alkalmazott kétséget kizáróan ilyen eszközöket az antik világban. (Mezopotámiában például az asszír területtel szomszédos Mitanni, a hurrik, illetve a Kis-Ázsiában a Kr. e. 17. sz.-ban birodalmat létrehozó hettiták.) Jelen fejtegetésben azokat emeltem ki, amelyek eszközhasználata valamennyire rekonstruálható.

Szakirodalmi áttekintés

A magyar tudományos kutatás mindeddig sajnos kevés olyan tárgyú tanulmányt, cikket termelt ki, amely alapján el lehetne indulni. Üdítő kivételnek számít Dezső Tamás, az ELTE ókor kutató munkatársa. Kutatási területe az Asszír Birodalom régészete, története, illetve hadtörténete. Témám szempontjából két angol nyelven megjelent írás (*The Assyrian Army II: Recruitment and Logistics* [1], *The Reconstruction of the Army of Sargon II* [2]), valamint egy magyar nyelvű cikk (*Az asszír lovasság története* [3]) az igazán releváns. Az első tulajdonképpen egy sorozatnak a második kötete, melyben külön fejezetben tárgyalja a szekereket, hiszen „*az asszír királyi haderő soraiban több típusú harci kocsiból álló nagy létszámú egységek is voltak.*”¹ [1: 28] Egy a lovasság történetét taglaló írás pedig azért hasznos, mert a harci kocsi az az eszköz, melynek köszönhetően a lovasság nem önállósult. „...A Kr. e. 2. évezredben a lovasság és a lovaglás tudománya a harci kocsizás elsöprő fölénye miatt nem kapott szerepet a közel-keleti hadászatban.” [3: 62]

Vér Ádám a kortárs történészek közül a következő, akinek a PhD disszertációja nyújt nagy segítséget. *Az Újasszír Birodalom keleti expanziója* [4] forrásközlései miatt megkerülhetetlen.

¹ „Large contingents of various types of chariotry units served in the royal corps of the Assyrian army.”

A birodalom terjeszkedését követő közigazgatási szervezőmunka a fennmaradt (és az említett disszertációban idézett) szövegeknek köszönhetően nyomon követhető. Jelen munka szempontjából ugyanakkor értékes információkat tartalmaz a harci kocsik jelenlétére vonatkozólag is.

A fentiekhez hasonló okok miatt fontos Amélie Kuhrt írása *Az ókori Közel-kelet*. [23] A monográfia valójában egy összegzés, melyben olvasmányos módon közli a szerző az olvasóval, mennyire keveset tudni a témakörben, ugyanakkor mi az, ami ez alapján kikövetkeztethető. A mellékelt forrásközlések teszik fontossá a könyvet, melyek tovább árnyalják a harci kocsik használatáról alkotott képet.

Valószínűleg a földrajzi elhelyezkedés az oka, de a magyar régészettudomány a fentiek mellett a sztyeppén használt harci kocsikkal foglalkozott többet. *A preszkíta kori „harci kocsizó horizont” a kelet-európai sztyeppéken*-ben [5] Tokai Gábor a lovas-temetkezések leletanyagát bemutatva említést tesz azokról is, amelyek bizonyíthatóan könnyű harci kocsikat is tartalmaztak. Az értekezése egyébként nem erre koncentrált; a zablatípusok formájának fejlődését vette görcső alá.

D. W. Anthony monográfiája a „*The horse, the wheel, and language: how Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world.*” [6] teljes kontextusában foglalkozik a kerék és a szállítójárművek elterjedésével. Az előbbi szerzőktől, tehát sokkal korábbi korszakot tárgyal. Hosszan taglalja annak lehetőségét, hogy a használat nagyban függött az elsőként kitenyésztett lófajták fizikai terhelhetőségétől, illetve ezzel összefüggésben leírja a jármű harctéri felhasználásának lehetőségeit is.

P. R. S. Moorey *The emergence of the light, horse-drawn chariot in the Near-East c. 2000-1500 B.C.* [7] c. cikke az eszköz közel-keleti elterjedését vizsgálja. Nem bontja szét külön kultúrák szerint a felhasználást – meglehetősen nehéz is lenne –, inkább a meglévő forrásanyagot ismerteti, és ütközteti az elterjedéssel kapcsolatos elméleteket. (Piggott és társai – erről a későbbiekben még lesz szó.)

J. K. Anderson *Homeric, British and Cyrenaic Chariots* [8] a szekereknek a görög hadikultúrában elfoglalt szerepét vizsgálja. A fő kérdés, amit vizsgál, hogy mennyire fogadható el hiteles forrásként a vonatkozó homéroszi leírás. (Itt arról van szó, hogy a harcban *nem a járművel* vesznek részt, csak *azon érkezők* a harcosok.) A fejtegetés azzal indul, hogy a leírás valós, sőt még Britanniában is nagyon hasonlóan használták az eszközöket, hiszen „Britannia törzsei voltak az egyetlen kelták, akik a harci kocsikat használták a Kr. e. 1. századig.”² [8: 350]

C. N. Conter általam használt írása, lényegében egy MA szakdolgozat (*Chariot Usage in Greek Dark Age Warfare* [9]). Azonban mivel nagy alapossággal gyűjtötte össze a szekérhasználatra vonatkozó képanyagot, ütköztette a felhasználással kapcsolatos nézeteket, majd egy kerék konklúziót vont le, bátorkodtam felhasználni. A görög történelmen belül különösen az ún. mükénéi kort (Kr. e. 16-12. sz.) és az azt követő, ún. „sötét kort”³ (Kr. e. 12-8. sz.) vizsgálta. A következtetései egybeesnek azzal, amikre J. K. Anderson is jutott, tehát a szekér a csataterén szállítójárműként jelenik meg, illetve a „sötét kort” illetően „...nem zárható ki annak lehetősége, hogy katonai és verseny célokra is használták a kocsikat.”⁴ [9: 50]

² „Although (to judge from Caesar's Gallic War) the tribes of Britain were the only Celts still using war-chariot in the first century B.C.”

³ A mükénéi kor/kultúra bukását követő időszak. A kis számú és megváltozott jellegű leletanyag új törzsek erőszakos betelepülésére utal.

⁴ „The possibility that chariots were used for both racing and warfare during the Dark Age cannot be discounted.”

M. A. Littauer *The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age* [10] Conterhez hasonlóan a mükénéi kor kontextusában vizsgálta a kérdéskört. Ő sem tudott új felhasználási módot – például gyalogsági alakzatokba behajtást – a már említetteken kívül. Megállapításai illeszkednek a kialakult összképbe.

A. J. Barbieri-Low írása egy meglehetősen bátor vállalkozás végeredménye. A *Wheeled Vehicles in the Chinese Bronze Age* [11] c. írásában a harci kocsinak a kínai hadikultúrában betöltött szerepét vette górcső alá, ami számtalan lelőhely dokumentációjának áttekintésével járt, hiszen az egyes dinasztiákat (illetve territoriális államalakulatokat) külön kellett vizsgálnia.

Végül, de nem utolsó sorban ismertetni kell A. R. Schulmann írását a *The Egyptian Chariotry: a Reexamination* – t [24]. Hasznos betekintést ad az egyiptomi szekérhasználat mikéntjébe a XIX. dinasztia (Kr. e. 1292 – 1189) uralkodása alatt élt Meryptah nevű „harci kocsi” rekonstruált életművén keresztül. Néhány állítása véleményem szerint nehezen bizonyítható, mint például, hogy „tág értelemben véve a szekércsapatok felfoghatók úgy is, mint a lovasság egy típusa...”⁵ [24: 84]

Kocsi vagy szekér?

Szükségét érzem egy rövid kitérőnek, hogy tisztázzuk ezeknek az ókori eszközöknek a ’harci kocsi’, vagy ’harci szekér’-e a helyes megnevezése. A magyar értelmező szótár szerint kocsi és szekér között nincs túl sok különbség.⁶ A *kocsi*⁷ „négy keréken járó lófogatú személyszállító jármű” [12: 745], míg a *szekér* „igaerővel vontatott, fából készült teherszállításra való négykerékű jármű.” [12: 1260]. Utóbbihoz találni ugyanott egy katonainak mondott meghatározást: „a lőfegyverek feltalálása előtt használt, kiálló, sarlószerű fegyverekkel felszerelt kocsi.” Külön „harci szekér” vagy „-kocsi” meghatározást a szótár nem tartalmaz.

A francia nyelvben, ha kétkerekű a szekértípus, akkor a *char* kifejezés használatos [13: 938]. Ugyancsak így nevezik a régészeti szaknyelvben az ókori harceszközöket is [13: 938], tehát a helyes megnevezés itt a magyar kocsinak megfelelő kifejezés. Ezt egy egynyelvű on-line értelmező szótár is alátámasztja, hiszen *char* „az antikvitás lóvontatta kétkerekű járműve, amit katonai és verseny célokra is használtak.”⁸ [15]

A németben a *kocsi* és a *szekér* is *wagen* [14: 394, 665] A kettő szó szerint ugyanazt jelenti; mondhatni a „kocsi/szekér” szó szerinti megfelelői. Külön régészeti szakterminológia nincs, illetve az antik eszközre mind a *streitwagen*, mind a *kampfwagen* [25] használatos. A magyarral való összeegyeztetést tehát nem könnyíti meg.

Amennyiben a szavak átfordításával próbálkozunk, az angol szakzsargon sem teszi egyértelművé az egyeztetést. A *cart*, *wag(g)on* szavak ugyanúgy jelenthetnek szekeret és kocsit is, kontextustól függően. De a szakirodalom és az értelmező szótár is egyértelmű különbséget tesz szekér és kocsi között – ókori viszonylatban is. A *chariot* bír olyan jelentéssel, ami szerint „lóvontatta, két kerékű, az ókorban verseny- és hadi célokra is alkalmazott jármű.” [16: 189]⁹ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *wagon* „teherszállításra

⁵ „In a very broad sense the chariotry could be considered as a form of cavalry, ...”

⁶ A Hadtudományi lexikon nem tartalmazza egyik szócikket sem.

⁷ A kifejezés Kocs községhez köthető, ugyanis bizonyosnak tűnik, hogy a járművet itteni mesterek alkották meg először. Pontos dátum nem ismert, csupán annyit, hogy a *koczy* szóalak 1469-ben fordul elő először. [12: 228.]

⁸ „dans l'Antiquité, voiture hippomobile à deux roues, utilisée pour les combats militaires et les jeux”

⁹ „...two-wheeled vehicle drawn by horses used in Ancient for warfare and racing.”

használt négykerekű jármű”, [16: 1379]¹⁰ akkor kiderül, hogy ez lehet a szekér angol megfelelője.

Végignézve tehát az értelmezéseket a szekér francia, német, angol megfelelői azok, amelyek áru/teherszállításra használt eszközt takarnak. Míg a kocsi az a jármű, amely így-vagy úgy személyszállításra köthető, így meglátásom szerint a célszerű kifejezés ezekre a harci kocsi (*char, charriot, kampfwagen*). Csábító lenne az a lapján dönteni, hogy két- vagy egytengelyes járművek-e ezek. Ez nem lehetséges, hiszen a magyar nyelv nem ez alapján különbözteti meg a kettőt, ráadásul az antik világ harcterein, különösen Mezopotámiában tudunk két és négykerekű harci kocsikról is. (lásd: **1. kép**)

1. kép: Sumer négykerekű harci kocsi – Kr. e. 2500k (forrás: [30])

HARCI KOCSI AZ ÓKORBAN

A könnyű szerkezetű egytengelyes harci kocsi pontos megjelenésének ideje nem ismert, egyes történészek illetve régészek feltételezik, hogy a kerék feltalálása után nem sokkal (Kr. e. 3500k) már megjelenhetett a kor hadszínterein is. A régészeti feltárások tanúsága szerint közel ugyanaz a könnyű szerkezetű jármű nagy földrajzi területen gyorsan elterjedt, és a felhasználásában hasonlóságok mutatkoznak.

Egyiptom

Amikor a különféle tanulmányok, cikkek, publikációk az ókori harci kocsi elterjedését és használatát vizsgálják, akkor állandó kiinduló pont az egyiptomi ábrázolások vizsgálata, különösen az Abydos-i Kadesh-i csatát ábrázoló reliefek bemutatása. (bővebben lásd: [26]) Tény, hogy ezek az ábrázolások nagy számban maradtak fent és így módon elemzésük elkerülhetetlen. Ez az oka annak, hogy a korábban idézett szerzők mindegyike analógiaként használta fel az egyiptomi harci kocsit.

A nílus-menti birodalom a hükszosz betörés (Kr. e. 1700k) következtében ismerte meg és vette át az eszközt, illetve ismerte meg a megfelelő lófajtát. [29: 170] Tudomásunk van arról is, hogy az ehhez tartozó harcmodort/eljárást is magas szintre fejlesztették, hiszen az eszközhöz külön „tisztai állomány” és feladatkör is tartozott. Arra, hogy önálló fegyvernem lett volna ugyanakkor nincs bizonyíték, sőt néhány kutató, mint például Schulman úgy véli a

¹⁰ „... a four-wheeled vehicle for heavy loads.”

gyalogság részeként tartották számon; [III. Tutmószisz idején] nincs különbségtétel a gyalogság és a kocsi-kötelékek között.¹¹ [24: 84]

Az egyiptomi harci kocsik Kr. e. 12-13. századi használatáról nagyszerű összeggést ad A. R. Schulman. Egy mondatban foglalja össze a lényegét: „A harci kocsik ábrázolása azt mutatja, hogy kettős szerepük volt: védőkíséret biztosítása a menetelő hadsereg számára, illetve a csata végén a megtört és demoralizált ellenfél üldözése és felszámolása.”¹² [24: 85] A cikk egy későbbi szakaszában Schulman ennél is egyszerűbben úgy jellemzi magát az eszközt, mint „platform, amelyről lövedékek lőhetők ki gyorsan, nagy mennyiségben”.¹³ [24: 86] „Lövedékek” alatt itt főleg, de nem csak, nyilakra kell gondolni, hiszen hajítófegyverek is hozzátartoztak az eszköz felszereléséhez. Tehát ugyanúgy jellemezte a szerző az eszközt, mint ahogy Moorey tette a görög kocsi-használat kapcsán.

Ugyanez a tanulmány ad jó összeggést arról is, hogy kik alkották egy-egy kocsi személyzetét. Érdekes, hogy nem mindenki áll a művelet végre hajtása közben a járművön Schulman közlése szerint jól megkülönböztethető két csoport: a ténylegesen harcolók és a kisegítő személyzet (mai fogalmaink szerint ők feleltek a harci kiszolgáló-támogatásért). Közülük, akik egy kocsi személyzetét alkották a következők: a „kocsi-harcos”, a kocsi hajtó, a pajzstartó, a futó és a ’tkm’ hordozó (lásd lejjebb). [24: 89]

A kocsi-harcos feladata magától értetődő, érdemes megjegyezni, hogy legtöbbször előkelő származású fegyveresről van szó. A hajtó és a pajzstartó olykor egy és ugyanaz a személy. A „futó”-ként értelmezhető személy hálátlan feladata az volt, amire a neve is utal: a képi ábrázolások szerint olykor tényleg a kocsi mellett fut, illetve az összecsapás alatt ő vigyázhatott a lovakra. Ha ugyanis a lovakat sérülés éri, vagy leölik őket az az eszköz harc képtelenné tételével egyenlő. Azt, hogy a ’tkm’-tartó mit tartott tulajdonképpen, tehát, hogy mi ez az eszköz, sajnos nem lehet megmondani, de úgy tűnik, hogy a személy a kocsi szekrényben tartózkodók harmadik tagja volt. [24: 89]

Az eddigiek alapján tehát kijelenthető, hogy a Kr. e. 12-13. század fordulóján a harci kocsik közvetlenül az uralkodó irányítása alá tartoznak – vagyis afféle elit kötelék. Tagjai ennek megfelelően előkelő származású férfiak. Egy kocsi személyzetét három fő alkotta, akik a képanyag tanúsága szerint is távolsági és szálfegyverekkel egyaránt fel voltak szerelve.

2. kép: II. Ramszesz a kadesi csatában (Kr. e. 1270k) jól kivehető fegyverzettel, köztük az íj.
Forrás: [31]

¹¹ „...no differentiation is made between the infantry and the chariotry.”

¹² „The representations of the chariotry in action show us that it had a dual mission: to provide a protective screen for the army on the march, and to pursue and mop up the broken and demoralized enemy foot at the conclusion of a battle.”

¹³ „...a platform from which missiles could be quickly delivered in great quantity...”

Mezopotámia

Moorey a cikkében pontosan ezt a nehezen vizsgálható, Kr. e. 2000-től 1500-ig tartó időszakot érinti munkájában. Kitér arra, hogy mi szükséges az eszköz kialakulásához, és ismerteti az elterjedésre vonatkozó két elméletet. Az ún. *Littauer- és Crouwel-féle* elmélet szerint a nagyon hasonló konstrukciójú, ló vontatta könnyű szekér megjelenése egymástól távol eső helyeken autonóm technikai fejlődés eredményei. Közvetlen előzményként pedig a számár vontatta „blokk kerekű” járművek voltak. Ezzel szemben a *Pigott-féle* hipotézis pontosan az ellenkezőjét állítja; az ázsiai sztyepp-vidék nomád törzsei terjesztették azt el megközelítőleg egy időben, és a helyi társadalmak csak átvették. Moorey az utóbbival ért egyet, ugyanis „a Karum Kanesh II-ben megjelenő négyküllős kocsi egy friss sztyepei átvételre utal, ahol eredetileg is feltalálták”.¹⁴ [7: 201] (Jelen munkában nem kívánom ezt a résztemakört mélyebben körbejárni, bővebben lásd: [7].)

A hadviseléssel foglalkozó alfejezetét azzal kezdi, hogy téves elgondolás visszavetíteni és a 20. századi páncélos hadviselés ókori megfelelőjét vizionálni ebben az időszakban.¹⁵ [7: 203] Valóban létezett egy olyan harceljárás, ami a zárt gyalogsági tömbbe való behajtást jelentette, ez azonban sokkal később, a Kr. e. 5. sz. környékén mutatható ki.¹⁶ A könnyű szekerekkel tehát direkt módon nem lehetett zárt alakzatok ellen támadni, de úgy tűnik, hogy a csatáterein attól még volt szerepük. „Minden bizonnyal a gyorsasága és manőverező képessége miatt volt nagy jelentősége ennek a mozgó tüzérállásnak¹⁷ megfelelő terepen, ez jellemezte leginkább a ló vontatta könnyű harci kocsi taktikáját: zavarni, megtörni és demoralizálni a gyalogságot a csata előtt és alatt, illetve levadászni az ellenfelet az után.”¹⁸ [7: 203]

Hogy konkrétan melyik ókori közel-keleti államalakulat alkalmazott először ilyen járműveket reguláris hadseregében, azt nagyon nehéz megválaszolni. Már a sumer városállamok fegyveres erői rendelkeztek harci kocsikkal (lásd: 1. kép – Kr. e. 2500k). Ezek azonban egyrészt kevésbé mozgékony jármű benyomását keltik, másrészt biztos, hogy ezek elé még nem lovakat, hanem szamarakat fogtak. (Kuhrt ugyanis megadja ezek leírását: „A számár húzta harci szekereknek, melyeken egy hajtó és egy lándzsás utazott, négy tömör kerekük és bőr oldalaik voltak.” [23: 36]

A régészeti leletek tanúsága szerint az újasszír birodalom (Kr. e. 10-7. sz.) hadseregében a harci kocsik bizonyíthatóan önálló feladatkörrel ellátott csoportot alkottak. Konkrétan az egyik uralkodó II. Sarrukín (ő a bibliai II. Szargon – ur. Kr. e. 721-705) palota- és személyes testőrségében is megtaláljuk ezeket az eszközöket. [2: 106] Pontos létszámot nem lehet igazán mondani. A Kr. e. 745-705 között keletkezett ún. 'Nimród-levelek' ('Nimrud horse list')

¹⁴ „...the four-spoked wheel, appearing in Karum Kanesh II for the first time, represents a relatively recent introduction from the Steppe where it had been invented...”

¹⁵ „...every attempt has to be made to avoid introducing later practices into situations where they are not appropriate. The possible role of the chariot may best be taken first, since it involves a deep-seated misconception. For a long time and in many places analogies drawn from tank warfare have haunted the history of early chariotry.”

¹⁶ The tactic of 'hurling the chariots into the midst of the enemy' (Xenophon Cyropaedia VI.1.30) was a shock tactic first employed in the later fifth century B.C. with redesigned vehicles and effectively blinkered horses. The light, horse-drawn chariot was never used to charge into dense formations of infantry.

¹⁷ Tüzérállás (illetve tüzéllás [22: 1347]) alatt egy fix pont értendő, amelyet a feladata végrehajtásához elfoglal a lövész, löveg – jelen kontextusban az íjász. Mivel ez az állás a kocsiszekrényen van, teljesen jogos a szerző által használt fogalom.

¹⁸ „It was pre-eminently its speed and mobility as a firing platform and its manoeuvrability over suitable terrain that controlled the horse-drawn light chariot's tactics: to harass, break up and demoralize infantry before and during a battle in the open and to mop up the enemy afterwards...”

névre keresztelt forráscsoport névsorából derül ugyanis ki, hogy bizonyos tisztak a mondott kötelékek kocsijaihoz tartoznak. Ugyanakkor létezik egy híradás, mely szerint „[II. Sargon] uralkodásának első évében 200 harci kocsit, illetve 600 lovast említ meg, míg uralkodásának 5. évében (egy katonai vereség után) 50 kocsit és 200 lovast.”¹⁹ [2: 101] Ez a 200-as nagyságrend köszön vissza valamivel későbbi időszakból is:

„Azt a várost újjászerveztem. Bīt-Jakin (elhurcolt) népét [...] belsejébe telepítettem. Eunuchomat helytartónak följük helyeztem, (és) baloldali turtānunak neveztem el. [...] (a tartomány) hatalmát a korábbinál jobban megerősítettem: 150 harci kocsit, 1500 lovas katonát, 20.000 íjászt és 10.000 pajzsos és lándzsával felszerelt katonát belsejébe telepítve (a baloldali turtānu) alá rendeltem, (akit) országom helytartói közé számoltam.” [4: 208]

Végül álljon itt egy harmadik forrás ugyancsak az újasszír időszakból, amelyben újabb említés esik az eszközök meglétéről:

„Ami a király, az uram nekem adott parancsát illeti: "KUR.Zamua hadereje felett tarts mustrát, és küld el nekem (az eredményt)!" – 10 szekér, 20 nagy kerekű kocsi – ebből 10 ló vontatta, 10 öszvér vontatta –, 30 (fogatba való) ló-csapat, 97 hátszló. 11 kocsihajtó, 12 harmadik ember, 30 kocsiharcos, 53 lovásza a (fogatba való) ló-csapatoknak, összesen 106 fő és 30 kocsi a harcikocsizó alakulatokban.” [4: 246]

A bevezetőben említettem, hogy az asszírokkal határos területeken élő népek fegyvertárában is meg volt ez az eszköz. Ez rendkívül egyértelműen derül ki az alábbi szövegrészletből, amely egy az asszírok ellenében létrejött koalíció haderejét veszi számba. (A közölt létszámadatok egyértelműen túlzóak.)

„1200 harci szekér, 1200 lovas és 20 000 embere Hadadezernek a „szamarak országából (azaz Damaszkuszából), 700 harci szekér, 700 lovas és 10 000 embere Irhuleninek Hamatból, 2000 harci szekér és 10 000 embere Ahábnak Izraelből, 500 férfi Búbloszból, 1000 férfi Egyiptomból, 10 harci szekér és 10 000 ember Irqatából (Tripoli északkeleti része),...” [23: 230]

3. kép: Asszír harci kocsi – ninivei dombormű, Kr. e. 7. sz.

Forrás: [32]

¹⁹ „... in his first regnal year, (...), Sargon enlisted 200 chariots and 600 cavalrymen (...) 5th regnal year, (...), he enlisted 50 chariots and 200 cavalrymen.”

A Moorey által tárgyalt időszakhoz képest eltelt 700 év alatt végbemenő harcászati jellegű változásokról nem sok fogalma van a tudománynak. Annyi biztosnak tűnik, hogy a térségben a támogató szerepkör nem változik meg. Ahogy a következő fejezetben olvasható lesz, egyiptomi viszonylatban ugyanilyen felhasználási módot sejtene a régészek. A következő alfejezetben leírtak így akár analógiául is szolgálhatnak.

Mielőtt erre rátérnék, két kitérőt még kell tennem. Az egyik a perzsa harci-, vagy kaszás kocsik kapcsán szükséges. Arra már utaltam az előzőekben, hogy elég elterjedt eszköze volt az a tárgyalt korszaknak, de nem csak mezopotámiai viszonylatban. Közvetítéssel ugyan, de a Tigris és az Eufrátesz térségétől messzebb élő népek is átveszik – bár a felhasználás nem mindig ugyanaz.

„Helyette harci szekereket készítettett, erős, nem törekeny kerekkel és hosszú tengelyekkel, mert az ilyen kevésbé borul fel, mint a széles tengelyű. A kocsisüléseket erős fából készítették, toronyszerűen, az ülés korlátja a kocsisoknak éppen a könyökéig ért, hogy a lovakat azért felette még kormányozhassák. A kocsisok tetőtől talpig vértet viseltek, csak a szemük látszott ki. A tengelyekre kétoldalt körülbelül kétölnyi vaskaszákat erősítettek, másokat pedig föld felé szegezve, a tengely alá, hogy a kocsisok így törjenek be a szekerekkel az ellenséges sorok közé.” [27: 99]

A fenti szövegrészlet meglátásom szerint tehát jól szemlélteti a katonai fejlesztések relatíve gyors elterjedését az ókorban is. „Első pillantásra talán valószínűtlennek tűnhet a kétkerekű, asszír típusú harckocsi használatának feltételezése a Dunántúlon, azonban ha a krasnoe znamja-i és uashitu-i sírokban (valamint az utóbbi együttes tanúsága szerint más együttesekben) való megjelenését az Észak-Kaukázus (és az erdőssztyepp) vidékére elfogadjuk, nem tűnik elképzelhetetlennek ez az alföldi, hasonló korszakra tehető preszkíta együttesek tekintetében sem, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a (bihar)ugrai lelet elő-ázsiai eredetű (vagy legalábbis az ilyen mintaképet pontosan másoló) zabláját is.” [5: 42] Előbbi kijelentést Tokai Gábor tette annak kapcsán, hogy a Kárpát-medence ún. pre-szkíta kori (Kr. e. 8-7. sz.) sírjaiból áldozati kétkerekű kocsik is előkerültek. Ezek részleges rekonstruálása után szerkezeti hasonlóságok voltak kimutathatók az egykorú asszír eszközökkel.

Az Újasszír Birodalom (Kr. e. 10-7. sz.) haderejében önálló feladatkörrel bíró csoportot alkottak a harci kocsik. A forrásokból kitűnik, hogy az uralkodó alá tartoztak, továbbá az is, hogy mind a létszám, mind a felszerelés nagyon hasonló volt az Egyiptom kapcsán látottakhoz.

Pelloponnészosz

A görög városállamok ún. klasszikus korszakában a hadikultúrának szinte egyáltalán nem képezte részét a harci kocsik aktív használata. Ha meg is jelentek a harctéren, akkor maximum szállítójárműként. A Kr. e. 1600-1200 közötti időszakban, az ún. műkénéi kultúra virágzásának idején ez másképp volt. A jól ismert görög phalanx ekkor még nem alakult ki, így az eszköz katonai felhasználása is hatékonyabbnak bizonyulhatott. A kutatást nehezíti, hogy ezek alapján nagyon nehéz következtetni a használat mikéntjére, néhány kapaszkodó azonban rendelkezésre áll.

A „görög-stílusú” használatra első ránézésre nagyon látványos leírás az, amit Homérosz az *Íliász* c. eposzban több helyütt leírt. Nevezetesen, hogy a kocsi egyszerű „szállító eszköz”: megérkezik a vezér/harcos a csatátérre, leszáll, majd gyalogosan folytatja a harcot, mint a trójai Hektór az alábbi jelenetben:

*Megsajdult Hektór szive szörnyen jó kocsisáért:
s mégis, bár búszult, ott hagyta feküdni a társát;
s öccsét, Kebrionészt, ki közelben volt, odahívta,
fogja a zablákat: s az nem volt szófogadatlan.
Hektór földre szökellt tündöklő szép szekeréről,
rettentőt rikkantva; követ ragadott a kezébe,
s Teukrosznak rontott, bízatta leütni a lelke. (VIII.) [18]*

Annál is inkább csábító ezt egy hihető rekonstrukcióként elfogadni, mivel a trójai háború illetve az *Íliász* cselekménye (Kr. e. 1100k.) egybeesik a mükénéi kultúra virágzásával.

Littauer cikkében azt boncolgatja, hogy az égei és mükénéi bronzkori kocsik katonai felhasználása – legalábbis szerkezeti felépítésben – a képi ábrázolások tanúsága szerint, hasonlatos az asszír ill. egyiptomi felhasználáshoz. [10: 146-147] A szerző azonban ennél tovább megy. Analógiaként felhasználva a Kr. e. 9. sz.-i asszír fegyverzetet arra a következtetésre jutott, hogy a felhasználás ténylegesen 'Homéros-i'. Szerinte ugyanis, ha az ábrán lévő „alakot kipótoljuk sisakkal és dárdával, mint egy 'tisztet', a végeredmény sokkal inkább fog emlékeztetni egyre Homéros 'hősei' közül, vagy egy mükénéi tisztre.”²⁰ [10: 152] Ezt a meglátást alátámasztani látszik az a tény, hogy ezekről az ábrázolásokról hiányoznak a távolsági fegyverek.

Ezen a ponton érdemes rátérni a Homéros-i probléma mibenlétére. A művének tulajdonított hőseposz, az *Íliász* egy olyan korban keletkezett, amikor az eszköz már nem képezte a hadikultúra részét, így sokáig élt az a vélemény, hogy azért olyan a leírás, amilyen, mert a szerző egész egyszerűen nem tudta, hogyan használták azokat. Anderson a cáfolók egyike. Leginkább arra támaszkodik érvelésében, hogy a két római történetíró Tacitus és Diodoros, illetve Iulius Caesar olyan harcmódról, alkalmazási formáról ír a britanniai harci kocsik kapcsán, ami nagyon emlékeztet arra, ami a görög szerzőnél olvasható. [8: 349]

4. kép: mükénéi kocsi, Pylos – 1350k.
Forrás: [33]

Az akkori 'civil' történetírók leírása nem feltétlenül fogadható el hitelesként. Iulius Caesar azonban ténylegesen járt a térségben és 'in situ' látta az eszközt, illetve a harceljárást, amit *Gall háború* c. művében meg is örökített:

²⁰ „If we restore the figure with a helmet and a spear, like the 'standing officer', we shall have something more in the nature of either a Homeric 'hero' or a real Mycaenean officer.”

A harci szekér alakulatok harcmódja az, hogy először dárdát hajigálva előrevágtatnak a csatater teljes szélességében (ilyenkor többnyire már a lovaik által okozott félelem és a kerekek dübörgése is megzavarja az ellenséges hadsorokat), mikor pedig befurakodtak a lovasosztagok közé, leugrálnak a szekerekről, és gyalogosan küzdenek tovább. (IV. 33.) [19: 69]

Anderson meglátása szerint a hasonló felhasználás a hasonló katonaföldrajzi környezettel magyarázható, hiszen „... ha a Közép-Skócia (sic!) középső része Agricola napjaiban alkalmas volt és a kocsik bevethetőek voltak a Grampian-hegység előterében, akkor egyáltalán nem kell azt feltételeznünk, hogy Görögország (sic!) túl nehezen járható, vagy szegény lett volna, hogy a kocsikat ne használják ugyanolyan módon.” [8: 69]²¹

Conter is leszögezte, hogy a „hogyan használták?” kérdés megválaszolására leginkább képi ábrázolások illetve régészeti leletek szolgálnak kiindulási alapul. Mivel az ezzel foglalkozó publikációk is rendre kitérnek rá, a régész is azzal a gondolattal indít, hogy elfogadható-e Homérosz híradása, avagy nem. Ismerteti azt a meglátást, mely szerint egyrészt ez pazarlás lett volna, másrészt úgy tűnik egészen nagy kötelékeket alkalmaztak a csatatareken. Ezeknek a leggyakrabban használt eszköze a hajítódárda volt, lévén ennek az ábrázolása a leggyakoribb, azonban ettől meggyőzőbb bizonyíték nem áll rendelkezésre. [9: 26-27]

Ezzel az állítással több probléma is van, pedig, ahogy ő fogalmazott „az elképzelés, mely szerint a műkénéiek előreszegezett dárdákkal küzdöttek a kocsijaikról izgalmas, ugyanakkor problémás is.” [9: 26]²² Először is ezek a hatalmas harcikocsi-kötelékek ritkán fordulnak elő a képanyagban. Másodszor az ábrázolt fegyverek láthatóan inkább gyalogos harcban használhatók igazán. Ha ez még nem lenne elég, azt sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a jelenet vadászatot, avagy harcot ábrázol-e? Végül harmadszor az ábrázolt harcosok felszereléséből hiányzik a nyakvédő, ami a jelek szerint a kocsi hajtók alapfelszerelésének számított Mezopotámiában is. [9: 27-28]

Nagyon érdekes látni, hogy felsorakoztatva az összes rendelkezésre álló forrást és leletet, a szerző Andersonéval azonos konklúziót ír le: az, amit tudni lehet a szekér harcászati alkalmazásáról az nagyon homályos és általában kevés, de nagyon hasonlít arra, amiről a görög eposz szerzője tudósít.

A kocsik alkalmazása tehát sok tekintetben ugyanaz, mint egyiptomi és asszír viszonylatban. Homérosz is sugallja, hogy az előkelők rendelkeznek vele, és ugyanúgy másod- illetve harmadmagukkal közlekednek rajta, a fegyverzet és felszerelés pedig ugyanaz, mint az előbb említett hadi kultúrák esetében. Egy hatalmas különbség mutatkozik: nincs bizonyítékunk nagy önállóan tevékenykedő kötelékek meglétére.

Kína

Az eddig leírtakhoz képest az ókori Kína területén más volt a helyzet. Az archeológiai leletanyag alapján régóta használatban vannak a kétkerekű kocsik, de katonai célú felhasználás nem bizonyítható – legalábbis ami a Kr. e. 2000 körüli időszakot jellemzi.

²¹ „... if Central Scotland could support chariots in Agricola’s day, and if chariots could be deployed on the outskirts of the Grampian hills, we need not suppose that Greece was ever too rough, or too poor, to support chariotry of the proper sort.”

²² „...theory that the Mycenaeans fought on their chariots in massed charges with thrusting spears is interesting, but it is also problematic.”

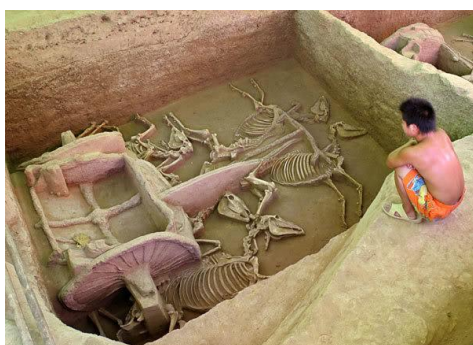
Barbieri-Low feltételezi az egyik temetkezés anyaga alapján, hogy maximum amolyan mobil parancsnoki posztként vannak jelen a csatáterein. [11: 35]

A műkénéi kultúra virágzásának utolsó szakaszával egybeeső időszakban (Kr. e. 1200k.) Kínában két lelet emelendő ki. Az első az egykori Shang főváros (a mai modern Anyang mellett) előkerült sírlelet. Ebben egyebek mellett megtalálhatók egy könnyű szerkezetű két kerekű kocsinak a maradványai két lócsontváz, két emberi csontváz társaságában. [11: 19] A környéken feltárt temetkezések is hasonló sírmellékletekkel bírtak és mondhatni értelemszerű: a használatukra csak következtetni lehet. Nem kívánom végigvezetni a teljes gondolatmenetét a szerzőnek, ugyanis jelen munka szempontjából a végkövetkeztetése a valóban releváns, mely szerint: „Az eszköz valószínűleg a nemesség egyfajta mobil parancsnoki posztként volt alkalmazva, illetve gyors erősítést, ... harcosokat szállítva a csata sűrűjébe. A nagyszámú nyíl jelenléte természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a mozgó járműről ezeket is ugyanúgy használták.”²³ [11: 35]

Nagyon hasonló következtetések olvashatók a másik harcieszköz-gyanús jármű kapcsán, az ún. Zhou-időszakból (Kr. e. 1050-771). Konkretizálva is van a párhuzam. A szerző elfogadta más kollégáinak a meglátását, amit nem cáfolt, nevezetesen „...a nyugati zhou-féle kocsik soha nem voltak eredményes fegyverek, mint inkább mobil parancsnoki platformok a csatában.”²⁴ [11: 67]

Úgy tűnik megváltozott a helyzet a Kr. e. 5. század környékére. Nem tudni, hogy milyen szerepkörben pontosan, de az biztosnak tűnik, hogy még mindig harci alkalmazásban vannak ezek a járművek. Sun Tze művében két helyen is egészen konkrétan említi őket. Először az ellenség hadmozdulatainak értelmezésekor: „A hadsereg alkalmazásának szabálya általában (a következő): Ha rendelkezésre áll ezer négylovas harci kocsi, valamint ezer bőrpáncélzatú harci szekér, százezer páncélt viselő harcos...” [28: 13] Másodszor pedig, amikor a háború és általában a harc alapvető elveivel foglalkozik: „Amikor először a könnyű harci szekerek törnek előre és elfoglalják helyüket a szárnyakon – ez annak a jele, hogy az ellenség csatarendbe áll.” [28: 51]

Levonva a következtetéseket az szögezhető le, hogy a kocsik felszerelése és konstrukciója közel azonos a cikk előző alfejezeteiben tárgyalt hadikultúrákéival. A vele végrehajtott tömeges támadásokra az egykori Zhou tartományok területén a Kr. e. 13. sz.-ban nincs bizonyíték. Szállítóeszköz mivolta egyedül a mozgékony parancsnoki állás szerepén keresztül érezhető.

5. kép: Zhou-kori sírlelet (Kr. e. 11. sz.) Forrás: [34]

6. kép: Shang-kori sírlelet (Kr. e. 1200k) Forrás: [35]

²³ „It was probably used as a mobile command platform for nobles to survey the battle and possibly as a fast conveyance for moving heavily-armed, halberd-carrying warriors to the front of the battle. The presence of numerous arrows in the arsenal, of course, does not rule out the possibility that they were launched from a moving chariot in battle.”

²⁴ „...that the Western Zhou chariots could never have been effective weapons and were always used just as mobile command platforms in battle.”

ÖSSZEGZETT KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen írásomban megkíséreltem összegyűjteni a magyar és külföldi szakirodalomra támaszkodva mindazt, amit az ókori harci kocsikról tudni lehet. (Az ezt taglaló írások a különböző jellegű leletanyag, illetve kisszámú írásos dokumentumra támaszkodnak.) Leginkább a mezopotámiai (azon belül újasszír), görög, egyiptomi és kínai hadikultúrát tettem mélyebb vizsgálat tárgyává, leginkább a Kr. e. 1600-1100 közé eső időszakra koncentrálván. Ezt az indokolta, hogy az előkerült leletanyag (az újasszír kivételével) kora ebbe az idősávba esik.

Ami a bevezetőben írt hipotézist illeti, (önálló fegyvernem volt az eszköz) részben beigazolódni látszik. Minden hadikultúrában ugyanis nem, de az egyiptomin és újasszíron belül bizonyíthatóan önálló szervezeti egységet képezett. Ez nem rendkívüli jelenség, hiszen „a hadikultúrák jellege és az általuk alkalmazott haditechnikai eszközök közötti formális, látszólagos összefüggés felismerése nem új keletű. A szakirodalomban többen is említést tesznek róla és azt ok-okozati kapcsolatként kezelik.” [21: 209] Tehát az említett fogalomhoz (fegyvernem) tartozó definíciónak néhány vonatkozásban igazolhatóan eleget tesz: „A haderőnem része, a csak reá jellemző alapfegyverzettel és harceszközökkel felszerelt alegységeket, egységeket és magasabb egységeket foglalja magába. Minden fegyvernemnek sajátos harctevékenysége, tehát saját harcászata van, és meghatározott harcászati és hadműveleti-harcászati feladatok megoldására hivatott.” [22: 328]

Az alábbi módon egy táblázatba foglaltn láthatók tehát az ellátott feladatok:

	<i>Kr. e. 16-12. sz. k</i>	<i>Kr. e. 10-5. sz</i>
Egyiptom	„Tűztámogatás”, üldözés, menetbiztosítás	?
Asszír	„Tűztámogatás”, üldözés ?	„Tűztámogatás”, üldözés
Mükéné	személyszállítás	-
Kína	mozgó vezetési pont	frontális támadás, zárt alakzatok megbontása

1. táblázat: A harci kocsik felhasználásmódjai az egyes hadi kultúrákban. Forrás: a szerző a hivatkozott szakirodalmak alapján.

Nem kérdés, hogy ezek modern kori kifejezések. Az ilyenek visszavetítése a korábbi idősávba félrevezető lehet. Azonban, ha nem is léteztek ezek a kifejezések az ókor tárgyalt földrajzi térségeiben, a logika azt diktálja, hogy létezniük kellett valamilyen szervezeti egységeknek, amiknek meg volt a maguk feladata a harctéren.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- [1] DEZSŐ, T.: *The Assyrian Army II: Recruitment and Logistics*. Budapest: Elte University Press, 2016.
- [2] DEZSŐ, T.: *The Reconstruction of the Army of Sargon II. (721-705 BC) Based on the Nimrud Horse List*. State Archives of Assyria Bulletin, vol. XV (2008), 93-140.
- [3] DEZSŐ T.: *Asszír lovasság története*. Ókor, 3-4 (2006) pp. 60-72.
- [4] VÉR Á.: *Az Újasszír Birodalom keleti expanziója*. Budapest: ELTE, 2011. (PhD disszertáció)

- [5] TOKAI G.: *A preszkíta kori „harci kocsizó horizont” a kelet-európai sztyeppéken*. In: FÜLÖP É. – KISSNÉ CS. É. (szerk.): Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 11. Tata: 2004.
- [6] ANTHONY, D. W.: *The horse, the wheel, and language: how Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton University Press, Princeton and Oxford: 2007.
- [7] MOOREY, P. B. S.: *The emergence of the light, horse-drawn chariot in the Near-East c. 2000-1500 B.C*, *World Archaeology*, Vol. 18, No. 2, Weaponry and Warfare (1986), pp. 196-215.
- [8] ANDERSON, J. K.: *Homeric, British and Cyrenaic Chariots*. *American Journal of Archaeology*, Vol. 69, No. 4, (1965), pp. 349-352.
- [9] CONTER, C. N.: *Chariot Usage in Greek Dark Age Warfare*. Florida State University, MA thesis, 2003.
- [10] LITTAUER, M. A.: *The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age*. *American Journal of Archaeology*, Vol. 76, No. 2 (Apr., 1972), pp. 145-157.
- [11] BARBIERI-LOW, A. J.: *Wheeled Vehicles in the Chinese Bronze Age*. Sino-Platonic Papers No. 99, 2000.
- [12] ORTUTAY Gy. (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III-IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- [13] ECKHART S. – KONRÁD M.: *Magyar-francia nagyszótár*. Budapest: Akadémiai kiadó, 2007.
- [14] HALÁSZ E. & al.: *Akadémiai magyar német szótár*. Budapest: Akadémiai kiadó, 2014.
- [15] <http://dictionnaire.reverso.net/francais-definition/char> (letöltés: 2017. 05. 28., 20:51)
- [16] *The Concise Oxford Dictionary*. Oxford: 2011.
- [17] EÖRY V.: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.
- [18] HOMÉROSZ: *Íliász*. DEVECSERY G. (ford.), (<http://mek.oszk.hu/00400/00406/html/>, letöltés ideje: 2017. 04. 29.)
- [19] CAESAR, I.: *A gall háború*. SZEPESSY T. (ford.) Szeged: Szukits könyvkiadó, 1994.
- [20] HORNYACSEK J.: A biztonságunkat veszélyeztető tényezők, és a katasztrófák elleni védekezés átfogó megközelítése. *Hadmérnök*, XII. 1. (2017), 84–114.
- [21] TURCSÁNYI K.: *A hadiipar szerepe a haditechnikai eszközellátásban (1938-1945)*. *Repüléstudományi közlemények*, 20. (2008.) Klnsz. 209–216.
- [22] SZABÓ J. (Szerk.): *Hadtudományi Lexikon A-L*. Budapest: Magyar Hadtudományi Társaság, 1995.
- [23] KUHRT, A.: *Az ókori Közel-Kelet*. MOHAY G. (ford.) Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.
- [24] SCHULMAN, A. R.: *The Egyptian Chariotry: a Reexamination*.
- [25] http://www.beyars.com/kunstlexikon/lexikon_8750.html (letöltés: 2017. 05. 28., 21:09)
- [26] SPALINGER, A.: *The Battle of Kadesh: the chariot frieze at Abydos. Egypt and Levant*, Vol. 13 (2003), pp. 163-199.

- [27] XENOFÓN: *Kürosz nevelkedése*. Anabázis. FEIN J. (ford.) Budapest: Európa Könyvkiadó, 1979.
- [28] SZUN-CE: *A háború művészete*. TOKAJI Zs. – SZÁNTAI Zs. (ford.) Budapest: Cartaphilus Kiadó Kft., 2006.
- [29] MAKKAY L.: *Antik források – ősi szokások*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 50. (2008), 161–190.
- [30] http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=562496001&objectid=368264 (letöltés: 2017. 05. 31., 23:30)
- [31] <http://historiageneral.com/2013/11/11/11/la-batalla-de-qadesh-la-incierto-victoria-de-ramses-ii/> (letöltés: 2017. 05. 31., 23:36)
- [32] http://www.artres.com/C.aspx?VP3=ViewBox_VPage&RAQF=1&IT=ZoomImageTemplate01_VForm&IID=2UNTWA4NNDD&ALID=2UNTWAEZNXW0&PN=11&CT=Search&SF=0 (letöltés: 2017. 05. 31., 23:50)
- [33] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chariot_Pylos.jpg (letöltés: 2017.06.01., 0:01)
- [34] http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-08/18/content_667921.htm (letöltés: 2017. 06. 01., 0:16)
- [35] <http://factsanddetails.com/media/2/20080215-chariot%20osu.jpg> (letöltés: 2017. 06. 01.,